

Mimina C.B.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

ОСОБЛИВОСТІ ГЕНДЕРНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ПІДЛІТКІВ ІЗ НЕПОВНИХ СІМЕЙ

*Стаття присвячена дослідженню однієї з актуальних проблем соціальної психології – гендерній соціалізації підлітків, які виховуються в умовах неповної сім'ї. Актуалізується роль сім'ї як основного інституту соціалізації у формуванні гендерно-рольової поведінки підлітків. **Мета статті** – теоретичне осмислення та емпіричне дослідження особливостей гендерної соціалізації підлітків із неповних сімей. **Методи** – теоретичні (аналіз, синтез, узагальнення статистичної інформації та психологічної літератури) та емпіричні (констатуючий експеримент, тестування, математико-статистичні методи). Вибірку становили 60 осіб: 30 підлітків із неповних сімей та 30 підлітків з повних сімей. **Результати**. На основі теоретичного аналізу сучасних психологічних досліджень окреслені ймовірні негативні наслідки впливу неповної сім'ї на процес гендерної соціалізації молодого покоління. Проаналізовано відмінності в батьківському та материнському впливі на формування гендерної ідентичності підлітків. Акцентується увага на значущості ролі батька у статеворольовому розвитку як хлопчиків, так і дівчат. За результатами емпіричного дослідження визначено, що підлітки з неповних сімей мають суперечливі нестійкі уявлення про гендерні ролі, у них спостерігається низький рівень соціалізації у системі інтимно-особистісного спілкування та соціально-економічній сфері. **Висновки**. Вагоме значення у становленні гендерної ідентичності підлітків має виховання в повній сім'ї, де є приклади як чоловічої, так і жіночої поведінки, при цьому значимий вплив батька на становлення адекватної статево-рольової ідентичності підлітків. У неповній сім'ї підлітки не мають зразків статево-рольової взаємодії, що негативно впливає на формування гендерної ідентичності та ускладнює процес гендерної соціалізації загалом. Необхідне проведення цілеспрямованої корекційно-профілактичної роботи для оптимізації процесу гендерної соціалізації та формування адекватної гендерної ідентичності підлітків, особливо з неповних сімей.*

Ключові слова: гендерна роль, гендерна ідентичність, маскуліність, фемінність, неповні сім'ї, підлітки.

Постановка проблеми. Проблема неповних сімей, в яких дитина виховується одним із батьків, на тепер є досить актуальною для нашої країни. Причини поширення цього явища різноманітні, але головною є криза інституту сім'ї, що виявляється у збільшенні числа розлучень, зменшенні офіційно зареєстрованих шлюбів, у високому рівні позашлюбних зв'язків і народження дітей поза шлюбним союзом. За даними Міністерства соціальної політики України, станом на 1 січня 2018 року в Україні було зареєстровано 128 тис. розлучень, 75 тис. дітей були народжені поза шлюбом, що становить 21% від загальної кількості новонароджених у 2017 році [5, с. 17].

Безумовно, виховання дитини в неповній сім'ї суттєво відрізняється від життя дитини в повній сім'ї, а отже, впливає на розвиток особистості та процес соціалізації. Результати численних досліджень свідчать про те, що діти в неповних сім'ях позбавлені прикладу сімейних взаємин і зразка

статево-рольової поведінки, що ускладнює процес гендерної ідентифікації, а у майбутньому призводить до серйозних соціально-психологічних наслідків. Також слід зауважити про те, що для сучасного суспільства характерна переоцінка сімейних цінностей, трансформація уявлень про гендерні ролі, що загалом викликає ризик порушень у формуванні гендерної ідентичності молодого покоління, особливо вразливими у цій ситуації стають саме діти з неповних сімей, що актуалізує дослідницький інтерес до вивчення такої проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасному розумінні «гендерна соціалізація» – це процес інтеріоризації індивідом культурної системи гендеру, тобто прийнятих у суспільстві моделей чоловічої та жіночої поведінки, норм, цінностей і гендерних стереотипів. Гендерна ідентичність, будучи результатом гендерної соціалізації і важливим аспектом самосвідомості

особистості, являє собою складно-структуроване утворення, що включає, крім усвідомлення індивідом власної статевої приналежності, його сексуальну орієнтацію, «сексуальні сценарії», гендерні стереотипи і гендерні переваги [1, с. 53].

Найважливішим етапом формування гендерної ідентичності і засвоєння гендерних ролей є підлітковий вік. Основними психологічними механізмами гендерної соціалізації є ідентифікації, усвідомлення і розуміння гендерної ролі, закономірно, що відсутність у найближчому оточенні дитини одного з батьків, одного зі зразків гендерної поведінки ускладнює розвиток його гендерної ідентичності [8, с. 19–21].

Гендерні стереотипи і уявлення про гендерні ролі як компоненти свідомості підлітків визначають не тільки стиль міжстатевої взаємодії, майбутні сімейні та професійні ролі, а також образ життєдіяльності загалом, життєві позиції і способи їх реалізації. Сформовані уявлення про гендерні ролі чоловіка і жінки багато в чому визначають самосприйняття підлітка та його відносини з однолітками обох статей. Слід зазначити, що у дітей з неповних сімей частіше виникають нервові та психічні розлади, порушення поведінки, формується дефектний тип особистості та спостерігається безліч труднощів психологічного характеру від невпевненості та тривожності до порушення статево-рольової самоідентифікації [3, с. 35].

У процесі формування психології гендеру дитини незалежно від її статі рівною мірою значимі як батько, так і матір, що зумовлене відмінностями батьківських функцій, які не ідентичні і часто діаметрально протилежні, але при цьому доповнюють одна одну. Мати у сім'ї створює емоційний клімат, від якого більшою мірою залежить психічне благополуччя дитини, а батько грає важливу роль у формуванні системи цінностей, а також уявлень про самого себе. Вимоги батька, що висуваються до поведінки дитини, більшою мірою детерміновані статево-рольовими нормами, ніж вимоги матері [4, с. 75–76].

Результати сучасних досліджень свідчать, що уявлення підлітків із сімей, де відсутній батько, розходяться із загальноприйнятими стереотипами щодо жіночих гендерних ролей, проте стереотипи стосовно гендерної ролі чоловіка більш стійкі у свідомості підлітків, але при цьому нівелюються соціально схвалювані типові маскулінні риси, характерне спотворене уявлення про мужність як здатність до прояву агресії, насильства, брутальності. Наслідком цього є більша схильність підлітків із неповних сімей до вживання психоактив-

них речовин, прояву фізичної агресії, девіантної поведінки [3, с. 27].

У неповній сім'ї, у ситуації відсутності батька, хлопчик змушений досягати гендерної ідентичності від противного: не бути схожим на дівчаток, відкидаючи стереотипи жіночої поведінки, але при цьому низька орієнтація на засвоєння чоловічих ролей, мотивація адекватного статево-рольового самовизначення ослаблена. Саме тому гендерна ідентичність хлопців із неповної сім'ї характеризується низьким рівнем узгодженості між уявленнями про гендерну роль чоловіка та її реальним здійсненням на практиці, що може вказувати на кризу гендерної ідентичності особистості [2, с. 15].

Низка сучасних авторів розглядають проблему якості «образу батька» і його вплив на становлення гендерної ідентичності підлітка. На думку Н.Ю. Максимової, навіть за фізичної відсутності батька психологічно він завжди присутній у сім'ї у формі «образу», певного символу або міфу. У повній сім'ї цей образ створюється хлопчиком природно, але у разі відсутності батька інформацію для побудови цього образу забезпечує мати. Розумна мати заради блага дитини не принизить батька незалежно від того, що думає про нього насправді; вона підтримає у синові повагу до збірного образу батька, який він створить із якостей рідного батька. У дівчинки спілкування з батьком формує інші якості, проте для неї образ батька не менш важливий [7, с. 210].

О.Г. Калина підкреслює, що фізична відсутність батька пов'язана з невиконанням ним відразу чотирьох умовних ролей: батька як «третього», батька як «чоловіка», батька як «чоловіка матері» і батька як «рідної людини». Відсутність батька як «третього» ускладнює процес зміни об'єкта ідентифікації з жіночого на чоловічий у період диференціації образу «Я» та призводить до розвитку інфантильної генітальної сексуальності хлопчика. Проте відсутність батька сама по собі необов'язково чинить негативний вплив на формування статево-рольової ідентичності підлітка, істотним фактором впливу є якість образу батька, який може бути позитивним навіть за умови його фактичної відсутності, та відображає ставлення матері до батька [6, с. 27–42].

Отже, слід зауважити на значущості ролі батька в гендерній соціалізації як хлопчиків, так і дівчат. Через механізми ідентифікації та наслідування батько сприяє формуванню у хлопчика гендерної ідентичності та відповідних моделей поведінки, а також сприяє адекватному само-

сприйняттю. Для дівчаток спілкування з батьком визначає еталон майбутніх міжстатевих відносин, дає впевненість у своїй значущості. У дівчат, які виросли без батька, ускладнюється процес формування статевої самосвідомості, у майбутньому вони можуть зазнавати труднощів у взаєминах з представниками протилежної статі. Звісно, сприятливий статево-рольовий розвиток як хлопчиків, так і дівчаток вимагає наявності як жіночого, так і чоловічого зразка поведінки [9, с. 450–455].

Мета статті – теоретичне осмислення та емпіричне дослідження особливостей гендерної соціалізації підлітків із неповних сімей.

Виклад основного матеріалу. Для досягнення поставленої мети та вирішення дослідницьких завдань були застосовані теоретичні (аналіз, синтез, узагальнення статистичної інформації та психологічної літератури) та емпіричні методи (констатуючий експеримент, тестування, математико-статистичні методи). У емпіричному дослідженні взяли участь підлітки 7–8-х класів у складі 60 осіб: 30 підлітків із неповних сімей (15 дівчаток і 15 хлопчиків) та 30 підлітків із повних сімей (15 дівчаток і 15 хлопчиків). Вибірка репрезентативна.

У ході емпіричного дослідження застосовувалися такі методики, як: опитувальник «Розподіл ролей у сім'ї» (Ю.Є. Альошина); методика «Маскулінність-фемінність» С. Бем; «Вивчення гендерної ідентичності за допомогою методу фокус-груп» (Н.К. Радіна); методика «Хто Я?» М. Куна–Т. Макпартленда; опитувальник «Вивчення рівня соціалізації підлітка» (Д.В. Ярцева); t-критерій Стьюдента для незв'язаних вибірок.

Отримані результати за методикою Ю.Є. Альошиної показали, що всі підлітки з досліджуваних груп проявляють егалітарні установки в питанні розподілу сімейних ролей (див. табл. 1). Тобто у свідомості підлітків сформоване уявлення про те, що різні сфери життєдіяльності жорстко не закріплені за представниками певної статі, професійна і сімейна реалізація однаково важлива як для чоловіків, так і для жінок. Однак у питанні матеріального забезпечення для дівчат, які виховуються в повних сім'ях, характерні традиційні установки, які переносяться з батьківської сім'ї, де швидше за все функції основного «годувальника» виконує батько.

Аналіз результатів діагностики, що відображають особливості формування гендерної ідентичності підлітків, показує, що уявлення про гендерну роль «жінки» у свідомості дівчаток-підлітків (як із повних, так і з неповних сімей) відрізняються суперечливістю. З одного боку, у характеристиках гендерних жіночих ролей у них домінують переважно маскулінні якості (див. табл. 2), але за методом фокус-групи (Н.К. Радіна) визначено, що всі дівчата прагнуть відповідати традиційному образу «справжньої жінки» (турбота про близьких, вміння співчувати, виявляти милосердя, ніжність, охайність). Ці результати свідчать про нестійкість гендерного образу жінки у свідомості дівчат.

Традиційні гендерні стереотипи щодо ролі жінки і чоловіка більш стійкі у хлопчиків-підлітків. Всі вони незалежно від складу сім'ї виділяють в образі жінки виключно фемінні якості, а в образі чоловіка – маскулінні (див. табл. 2). Проте

Таблиця 1

Розподіл ролей у сім'ї (за методикою Ю.Є. Альошиної)

№	Сімейні ролі	Хлопчики		Дівчата	
		Неповні сім'ї	Повні сім'ї	Неповні сім'ї	Повні сім'ї
1.	виховання дітей	2,3	2,8	2,7	2,8
		$t_{\text{емп.}}=1,8 < t_{0,05}=2,1$		$t_{\text{емп.}}=0,3 < t_{0,05}=2,1$	
2.	матеріальне забезпечення	2,4	2,8	2,5	3,2
		$t_{\text{емп.}}=1,7 < t_{0,05}=2,1$		$t_{0,05}=2,1 < t_{\text{зк.}}=2,7 < t_{0,01}=2,86$	
3.	емоційний клімат у родині	2	2,4	2,1	1,9
		$t_{\text{емп.}}=1,6 < t_{0,05}=2,1$		$t_{\text{емп.}}=1 < t_{0,05}=2,1$	
4.	організація розваг	2	2,8	2,7	2,6
		$t_{\text{емп.}}=3,2 \geq t_{0,01}=2,86$		$t_{\text{емп.}}=0,3 < t_{0,05}=2,1$	
5.	роль господаря (господині)	2,1	1,9	2,9	2,6
		$t_{\text{емп.}}=0,7 < t_{0,05}=2,1$		$t_{\text{емп.}}=1,1 < t_{0,05}=2,1$	
6.	сексуальний партнер	2,4	2,4	2	2
7.	організація сімейної субкультури	2,1	2,5	2,1	2,7
		$t_{\text{емп.}}=1,5 < t_{0,05}=2,1$		$t_{\text{емп.}}=2 < t_{0,05}=2,1$	

Таблиця 2

Прояв маскулінних і фемінних характеристик у структурі особистості (за методикою С. Бем)

Гендерні характеристики		Хлопчики (%)		Дівчата (%)	
		Неповні сім'ї	Повні сім'ї	Неповні сім'ї	Повні сім'ї
Маскулінність	в образі жінки	10	10	60	80
	в образі чоловіка	100	100	100	90
Фемінність	в образі жінки	80	90	40	10
	в образі чоловіка	–	–	–	–

Таблиця 3

Змістові характеристики ідентичності (за методикою М. Куна–Т. Макпартленда «Хто Я?»)

Характеристика	Хлопчики		Дівчата	
	Неповні сім'ї	Повні сім'ї	Неповні сім'ї	Повні сім'ї
Сімейні ролі	2,3	2,3	2,6	3,5
	–		$t_{\text{емп.}}=1,1 < t_{0,05}=2,1$	
Професійні ролі	1	1,4	1,4	1,7
	$t_{\text{емп.}}=1,8 < t_{0,05}=2,1$		$t_{\text{емп.}}=0,6 < t_{0,05}=2,1$	
Соціальні ролі у сфері дозвілля	1	3,5	2,9	1,5
	$t_{\text{емп.}}=5 \geq t_{0,01}=2,86$		$t_{\text{емп.}}=3,6 \geq t_{0,01}=2,86$	
Фемінні	0,1	0,2	1,8	3,9
	$t_{\text{емп.}}=0,6 < t_{0,05}=2,1$		$t_{\text{емп.}}=4,6 \geq t_{0,01}=2,86$	
Маскулінні	1,9	4,1	1,1	0,8
	$t_{\text{емп.}}=6,1 \geq t_{0,01}=2,86$		$t_{\text{емп.}}=0,3 < t_{0,05}=2,1$	

якісний аналіз результатів методу фокус-груп показує, що образ типового чоловіка в описах хлопчиків-підлітків із неповних сімей дещо ідеалізований, що можна пояснити відсутністю прикладу з боку реального чоловіка (батька). Найвірогідніше гендерний образ чоловіка формується у них на основі узагальнення особистісних якостей «супергероїв» фільмів, що трансформується у свідомості підлітка, і складає скоріше ідеальний образ чоловіка, на якого вони прагнуть бути схожими, ніж типового представника чоловічої статі.

Узагальнені результати, що отримані за методикою М. Куна–Т. Макпартленда «Хто Я?», подано в таблиці 3.

Аналіз змістових характеристик ідентичності особистості показує, що у структурі образу «Я» у дівчат-підлітків із неповних сімей визначаються професійні ролі (майбутня студентка, педагог, юрист), маскулінні якості (цілеспрямована, самостійна, незалежна, сильна), у сімейних ролях простежується суб'єктність (мамина помічниця, господиня). Можливо, невисокий матеріальний достаток цих сімей, де заробляє тільки мати, пояснює прагнення дівчат якомога раніше отримати професію, почати самостійне життя і тим самим матеріально допомогти матері. У них, на відміну від дівчат із повних сімей, в образі «Я» не досить сформовані фемінні якості. Через механізми іден-

тифікації і наслідування у свідомості дівчат-підлітків інтроєцирується стиль поведінки матері, вони прагнуть до незалежності у всьому, покладаючись тільки на себе, пригнічуючи жіночність, яка, на їхню думку, є проявом слабкості.

Як показують отримані результати, хлопчики, які виховуються без батька, відрізняються більшою інфантильністю, у структурі образу «Я» у них переважають дитячі сімейні ролі (син, онук, брат) та нейтральні характеристики (людина, мешканець). Спостерігається суперечність, з одного боку, хлопчики-підлітки прагнуть відповідати сформованим гендерним стереотипам, але в реальності їхній змістовний образ «Я» свідчить про протилежне. Ймовірно, у ситуації відсутності прикладу реальних міжстатевих відносин хлопчики не усвідомлюють свою чоловічу роль у сім'ї та суспільстві загалом, схильні до залежності від інших. У неповній сім'ї у хлопчика побудова гендерного образу ускладнюється, оскільки базується не на прикладі взаємодії в діаді «чоловік–жінка», а на досвіді відносин «мама–син». Можливо, саме тому у них, на відміну від хлопчиків із повних сімей, в образі «Я» не досить сформовані маскулінні якості ($t_{\text{емп.}}=6,1 \geq t_{0,01}=2,86$).

У підлітків з неповних сімей спостерігається низький рівень соціалізації у соціально-економічній сфері, що цілком зрозуміло через більш

Наявний рівень соціалізації підлітків (за методикою Д.В. Ярцевої)

Сфера соціалізації	Хлопчики		Дівчата	
	Неповні сім'ї	Повні сім'ї	Неповні сім'ї	Повні сім'ї
Сім'я	6,2	4,7	6,1	5,6
	$t_{0,05}=2,1 < t_{\text{экс.}}=2,4 < t_{0,01}=2,86$		$t_{\text{емп.}}=0,6 < t_{0,05}=2,1$	
Соціально-економічна діяльність	3,9	7,8	4	7,7
	$t_{\text{емп.}}=5,6 \geq t_{0,01}=2,86$		$t_{\text{емп.}}=6,1 \geq t_{0,01}=2,86$	
Школа	6,2	7,2	7,7	7,4
	$t_{\text{емп.}}=1,3 < t_{0,05}=2,1$		$t_{\text{емп.}}=0,5 < t_{0,05}=2,1$	
Референтна група	8,2	7,8	5,8	9
	$t_{\text{емп.}}=0,4 < t_{0,05}=2,1$		$t_{\text{емп.}}=3,4 \geq t_{0,01}=2,86$	
Інтимно-особистісне спілкування	6,5	8,8	5,8	8,8
	$t_{\text{емп.}}=4 \geq t_{0,01}=2,86$		$t_{\text{емп.}}=4,8 \geq t_{0,01}=2,86$	

важке матеріальне становище цих сімей, і у сфері інтимно-особистісного спілкування, що проявляється в труднощах взаємодії з однолітками і невмінні встановлювати довірчі відносини (див. табл. 4). З огляду на те, що міжособистісне спілкування і побудова дружніх відносин у такому віці є провідним видом діяльності, низький рівень включеності у взаємодію з однолітками може ускладнювати протікання підліткової кризи.

Як зазначалося вище, батько (як у хлопчиків, так і у дівчат) сприяє розвитку адекватного самоствавлення, що своєю чергою дозволяє їм краще справлятися із завданнями міжособистісного спілкування, чого не спостерігається у підлітків, які виховуються в неповній сім'ї.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, необхідно зазначити, що вирішальну роль у становленні гендерної ідентичності підлітків має

виховання в повній сім'ї, де є зразки як чоловічої, так і жіночої поведінки, при цьому значимий вплив батька на становлення статево-рольової ідентичності дитини. У неповній сім'ї підлітки не мають зразків статево-рольової взаємодії, що негативно впливає на формування гендерної ідентичності та ускладнює процес гендерної соціалізації загалом. За результатами проведеного нами дослідження можна констатувати, що підлітки з неповних сімей мають суперечливі нестійкі уявлення про гендерні ролі, у них спостерігається низький рівень соціалізації у системі інтимно-особистісного спілкування та у соціально-економічній сфері. Необхідне впровадження в практику соціальної роботи корекційно-профілактичних програм, спрямованих на оптимізацію процесу гендерної соціалізації і формування адекватної гендерної ідентичності підлітків з неповних сімей.

Список літератури:

1. Берн Ш. Гендерная психология. Законы мужского и женского поведения. Санкт-Петербург : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. 318 с.
2. Боровцова М.С. Становлення гендерної ідентичності хлопців у неповній сім'ї : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01. Таврійський нац. ун-т ім. В.І. Вернадського. Сімферополь, 2013. 21с.
3. Coleman Jasmine N. The Influence of Family Composition on Adolescent Problem Behavior: the Moderating Roles of Gender and Adult Support. Richmond, Virginia : Virginia Commonwealth University, 2017. 105 p.
4. Gallyamova Aigul R., Smirnova Svetlana V. Influence of the Family Socialization on the Formation of Gender Features of Modern Teenagers. *Mediterranean Journal of Social Sciences*. 2015. Vol. 6. No. 2. Pp. 71–76.
5. Захист дітей, які потребують особливої уваги суспільства : статистичний збірник. *Державна служба статистики України*. Київ, 2018. 77 с.
6. Калина О.Г., Холмогорова А.Б. Роль отца в психическом развитии ребенка. Москва : Форум, 2011. 112 с.
7. Максимова Н.Ю. Психологія соціальної роботи із проблемними сім'ями : навчальний посібник. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2017. 463 с.
8. Мирошніченко А.В. Основні інститути гендерної соціалізації підлітків. *Актуальні проблеми психології* : зб. наук. пр. Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. 2014. Том 11. Вип. 10. С. 15–26.
9. Пелих Н.С. Особливості статево-рольової соціалізації підлітків з повних та неповних сімей. *Проблеми сучасної психології*. 2013. Вип. 22. С. 445–457.

Mitina S.V. THE FEATURES OF GENDER SOCIALIZATION OF TEENAGERS FROM SINGLE-PARENT FAMILIES

*In the article it was considered the actual problem of social psychology the features of gender socialization of teenagers educated in the single-parent families. It was actualized the role of the family as the main institution of socialization in the formation of gender-role behaviour of teenagers. **Purpose** – the theoretical reflection and the empirical study of the features of gender socialization of teenagers from the single-parent families. **Methods** – theoretical (analysis, synthesis and generalization of the statistical information and the psychological literature); empirical (pilot study, testing, mathematical-statistical methods). 60 teenagers participated in the study; 30 teenagers from single-parent families and 30 teenagers from complete families. **Results.** On the basis of theoretical analysis of the psychological literature it was outlined the probable negative consequences of the influence of the incomplete family on the process of gender socialization of the teenagers. The attention was accented on the significance of the role of the father in the sex-role development of both boys and girls. On the basis of the results of empirical research it was founded, that the teenagers from single-parent families have the controversial unstable ideas about the gender roles, they have a low level of socialization in the system of intimate-personal communication and in the socio-economic sphere. **Conclusions.** In the incomplete family adolescents don't have the samples of sex-role interaction, which negatively affects, on the formation of gender identity and complicates the process of gender socialization in general. It is concluded that it is necessary to conduct the purposeful corrective and preventive work, to optimize the process of gender socialization and to form the adequate gender identity of the teenagers, especially from the incomplete families.*

Key words: gender role, gender identity, masculinity, femininity, single-parent families, teenagers.